

CONSIDERACIONS A L'ENTORN DEL NUCLI ORIGINARI DELS «USATICI BARCHINONAE»

FREDERIC UDINA MARTORELL
i ANTONI M.ª UDINA I ABELLÓ
Universitat Autònoma de Barcelona

Com s'esdevé a vegades a la ciència, la recerca sobre el problema dels Usatges ha donat lloc a interpretacions «maximalistes» i «minimistes» respecte al seu valor cronològic; les posicions d'historiadors catalans de la pre-guerra valoraren extraordinàriament el nostre codi medieval com de seguida veurem, mentre que a partir del segon decenni de la post-guerra semblava, quant a la cronologia dels Usatges, que tot era una falsificació i que el comte Ramon Berenguer I i la seva esposa Almodis no tenien cap relació amb els Usatges, malgrat l'atribució formal que fa el mateix text als sobirans.

En parlar de nucli originari ens volem referir als Usatges creats en el temps del comte Ramon Berenguer I, considerat per bona part de la historiografia fins els darrers vint-i-cinc o trenta anys, el promulgador de la gran majoria dels Usatges, que en dates successives serien objecte de compilacions diverses, la cronologia de les quals encara avui és discutida.

Així FICKER, punt de partida de la moderna historiografia sobre els Usatges, considerava un total de 151 usatges compilats ja poc després de la mort de Ramon Berenguer I i només serien addicions posteriors els núms. 82, 141-144, 153-166 i 171-174¹; entre els originaris inclou els que es basen en textos de la recepció del dret romà com ara les «Exceptiones Petri» o els comentaris d'Iu de Chartres als «Decreta» de Gracià.

Encara no cent anys més tard, els Usatges atribuïts al comte vell amb seguretat no passen de dotze; comptem els que, com a originaris, donen BONNASSIE i BASTARDAS en els seus estudis².

Cal, però, aturar-nos amb detall per analitzar les diferents opinions que la tesi de FICKER ha suscitat en els últims setanta anys i que queden reflectides gràficament en el quadre comparatiu que oferim al final.

Després de FICKER, només BROCA, el nostre gran historiador del dret, passà revista un per un als 174 Usatges que integren la compilació del 1413, i ens donà la seva opinió sobre l'origen de cadascun d'ells³. Distingia usatges originaris de Ramon Berenguer I; usatges originaris alterats posteriorment en ésser inclosos en compilació i alguns altres sobre els quals dubta pel que fa al seu caràcter d'originaris. En la nostra opinió la tasca que féu en el seu mo-

¹ I. FICKER, *Sobre los Usatges de Barcelona y sus afinidades con las Exceptiones Legum Romanorum*. Barcelona, 1926, trad. de l'original alemany publicat l'any 1888. Especialment, pp. 48-49.

² Pierre BONNASSIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI) 2. Economia i societat feudal*. Barcelona, 1981, pág. 174. BASTARDAS, Joan i MAYER, Marc, *La moneda en els Usatges*. I Symposium Numismático de Barcelona». 1979, pp. 210-220. Vegeu p. 215.

³ G. DE BROCA, *Historia del derecho de Cataluña, especialmente del civil*. pp. 142-179, Barcelona, 1918.

ment BROCA fou molt important, malgrat que sovint ha estat silenciada o poc valorada pels historiadors que s'han ocupat de la temàtica dels Usatges. Efectivament, fou el primer que dissenti de FICKER en considerar alguns dels usatges del nucli 4-59, que el professor austriac datava poc abans del 1068, com a alterats: 16 i 43-46; o com a no originaris: 10 i 56⁴. Abans d'ell només CONRAT havia qüestionat algunes afirmacions de FICKER respecte de la originarietat dels usatges amb afinitats a les «Exceptiones Petri», així com del bloc 145-152, del qual creia que era una addició posterior⁵.

Es ben significatiu el silenci que VALLS TABERNER guardà respecte de les opinions sobre els Usatges de BROCA que contradieien, en part, les formulacions que al llarg de les seves obres féu ell mateix i que com ja ha estat repetides vegades assenyalat, van variar al llarg del temps⁶. Així, per exemple, els usatges 10 i 56 que BROCA no considera originaris, ho són per a VALLS, el qual no replica els arguments oferts l'any 1914 per BROCA. Volem subratllar aquest fet, ja que, com pot veure's en el quadre comparatiu, en general les conclusions a les quals arriba BROCA s'avenen més a les de BESTA⁷ que no pas les de VALLS TABERNER.

RAMON d'ABADAL s'enfrontà per primera vegada amb la qüestió dels Usatges en el pròleg de l'edició que va fer juntament amb VALLS i que és la que ha estat seguida comunament⁸. Hi distingeixen el nucli primitiu 4-60, d'on posteriorment VALLS eliminarà els usatges 16, 60 i 27, el darrer dels quals tornarà a considerar originari o millor del nucli dels «usualia», el més primitiu del 1058⁹. Però serà en obres posteriors dedicades al tema on VALLS matisarà i consolidarà les seves afirmacions magistralment resumides pel mateix ABADAL en el pròleg del volum II de les Obres Selectes de VALLS TABERNER¹⁰ que sintetitzem ara. Un nucli inicial del 1058 integrat per usos judicials —«usualia»— que en principi inclouria el nucli primitiu ja al·ludit amb les excepcions també esmentades, però que posteriorment redueix una mica respecte a aquest nucli i amplia amb Usatges posteriors al num. 59¹¹: trenta-set usatges del nucli 4-59 i nou de posteriors (vegeu el quadre comparatiu). VALLS, però, no féu una anàlisi exhaustiva usatge per usatge, com ho féu BROCA; i per exemple, els usatges 7, 15, 30-33, 43-46 que en la seva última època no considera «Usualia» no diu explícitament de quina època els considera, encara que ens és lícit de pensar que formarien part del quart grup en el citat resum d'ABADAL: els de 1068 promulgats pel comte vell. Entre aquests dos grups —el del nucli primitiu del 1058 i els usatges clàssics del 1068— cal tenir presents els que formaven l'anomenada Carta Constitucional del 1060¹² que després ABADAL rebutjà, com ho veurem tot seguit.

⁴ G. M. DE BROCA, *Els Usatges de Barcelona*. «Anuari Institut d'Estudis Catalans» 1913-14, pp. 357-389.

⁵ CONRAT, *Geschichte der Quellen und Literatur des römischen Rechts im früheren Mittelalter*, I. Trad castellana a l'obra esmentada en la nota 1 de FICKER, pp. 63 i 68.

⁶ Vegis clarament les diferències entre *El problema de la formació dels Usatges*. «Anuari Inst. Ests. Catalans», també a «Obras Selectas» II pp. 45-54; i *Els «Usualia de curialibus usibus Barchinonae»* «Estudis Universitaris Catalans» XIX (1934), pp. 270-280. També a «Obras Selectas» II, pp. 63-75. Barcelona, 1954.

⁷ *Usatici e usi curiali di Barcellona*. Traducció catalana a «Revista Jurídica de Catalunya» 1925, Barcelona, 1954, pp. 499 i ss.

⁸ *Textes de Dret Català. I. Usatges de Barcelona*. Barcelona, 1913.

⁹ *Els «Usualia...»* citat nota 6.

¹⁰ Barcelona, 1954.

¹¹ *Obras Selectas de Valls Taberner*, pág. 47, vol. II, Barcelona, 1954.

¹² F. VALLS TABERNER, *Carta constitucional de Barcelona de Ramón Berenguer I (1060)*. «Obras Selectas» II, pp. 55-62, Barcelona, 1954.

Abans, però, cal referir-nos a les aportacions sobre el tema de BESTA i MOR, que feren ja trontollar la construcció jurídicopolítica de VALLS. BESTA remarca la possibilitat que la complicació fonamental dels Usatges fora posterior al 1137 i afirma «no es pot determinar amb absoluta precisió quins són els capítols que puguin haver estat originaris, quins adjuntats «ex novo»¹³, afirmació que trobarem sovint amb posterioritat, així ABADAL en referir-se al «grup d'articles que regulen les relacions feudals entre senyors i vassalls...» diu que «és molt difícil de fixar cronològicament aquest grup que en general tradueix una situació existent ja en els darrers temps de Ramon Berenguer I»¹⁴. En el quadre comparatiu que oferim més endavant podem veure amb claretat les novetats que respecte a la consideració d'usatges originaris ens aporta BESTA, el qual no en considera originaris, dins del tan repetit nucli 4-59, nou d'ells (alguns els cita explícitament i d'altres no els inclou com a originaris), mentre que dos –els 51 i 56– li ofereixen dubtes¹⁵.

Per la seva banda CARLO GUIDO MOR sense ocupar-se directament del problema de l'originarietat dels Usatges, féu una aportació decisiva en limitar el nucli dels Usatges recopilat en el segle XII als 138 primers¹⁶, amb la qual cosa coincideix l'arquetipus elaborat amb BASTARDAS que ateny als usatges 1-75, 91-138, 76-81¹⁷. MOR, a més, sosté l'existència de redaccions diverses dels Usatges desde 1064 a 1100, i a més afirma «por consiguiente ya antes de la mitad del siglo XII estaba consolidada la compilación»¹⁸. Malgrat que el treball de MOR no presenta novetats respecte al nucli primitiu dels usualia de FICKER –4 a 159–, l'hem inclòs en el quadre comparatiu a partir de l'usatge 71, primer, sobre el qual es defineix directament.

Quan el 1959 l'eximí historiador Ramon D'ABADAL, d'acord amb el Col·legi d'Advocats, reuní una comissió a la qual va ésser cridat F. Udina, un dels autors d'aquesta comunicació, per a celebrar el centenari del codi català, ja va començar a apuntar la seva malfeança respecte a la raó de la commemoració de l'efemèrides, però la comissió es va reunir i es varen repartir els papers que calia omplir entre els historiadors escollits^{18 bis}. En algunes converses que F. Udina va tenir amb el gran historiador explicava els errors en què havia caigut, segons ells, VALLS TABERNER i la seva creença que res no hi havia del segle XI als Usatges; malgrat això, li replicà tímidament, car davant de la figura d'ABADAL, la joventut de l'interlocutor no podia fer altra cosa, tot manifestant la opinió que el comte Vell tenia alguna relació amb la promulgació del codi, valorant –potser excessivament– el relat dels «Gesta Comitum», encetant un breu estudi respecte a les monedes citades –les fitxes del qual encara conserva– i remarcant la ferma personalitat del comte Ramon Berenguer I davant les dificultats del feudalisme de l'època.

¹³ Enrico BESTA, *Usatici...* citada en nota 7, págs. 506 i 508.

¹⁴ Ramon D'ABADAL, *La Pre-Catalunya. «Història dels catalans». II, pp. 803-805.*

¹⁵ Obra citada en nota 7.

¹⁶ *En torno a la formación del texto de los «Usatici Barchinonae».* Anuario de Historia del Derecho español, XXVII-XXVIII (1957-58), pp. 413-460.

¹⁷ Joan BASTARDAS i Marc MAYER, obra citada en nota 2, pág. 212.

¹⁸ Obra citada en nota 16, págs. 431 i 443.

^{18 bis} Efectivament, a l'any indicat es constituí una Comissió, presidida pel Sr. Abadal i integrada pels senyors Font i Rius, Mans, Bastardas i F. Udina; es redactà per part del Sr. Abadal un escrit anunciant la commemoració que havia de fruitar amb una nova edició dels Usatges amb un estudi preliminar fet pels esmentats historiadors, entre els quals es varen repartir la tasca. Aquesta publicació era patrocinada pel Col·legi d'Advocats de Barcelona, però la idea no arribà a consolidar-se.

Amb posterioritat, en un parell d'obres que no tractaven directament la qüestió aquestes idees prenen forma i desfeien les opinions sobre la formació dels Usatges emeses per FICKER, BROCA i en especial VALLS TABERNER. No és aquí el moment d'entrar en detall en la nova teoria; sinó que ens interessa subratllar la posició d'ABADAL respecte al nucli primitiu (usatges 4-59), posició que no es dedueix explícitament de les dues obres al·ludides¹⁹, però a la qual es refereix BONNASSIE, en afirmar que l'il·lustre historiador vigatà no tenia inconvenient en considerar l'esmentat nucli d'Usatges com a primitiu. Suposem que el professor francès ha tret la seva asserció de la conferència pronunciada per ABADAL a Toulouse, l'any 1963, amb motiu de la seva recepció com a doctor «honoris causa» d'aquella Universitat²⁰.

El rovell de l'ou de l'esmentada nova teoria és en la negació explícita que els Usatges posteriors al 59 puguin ser considerats en bloc com a promulgats per Ramon Berenguer I, i en l'atribució de la data del 1150, com la de la possible compilació dels 138 primers Usatges, dels quals alguns es relacionarien amb la «potestas» feudal i d'altres amb una teoria política sortida del complex procés de la recepció del dret romà i canònic: l'anomenada teoria del Principat²¹. Per a l'il·lustre historiador i jurista, els Usatges 63-66, 69, 80-81 serien de creació nova i significarien la plasmació de la idea del Principat; els atribueix a Ramon Berenguer IV, mentre que els usatges 68, 71, 72, 73, 74, 75, 91-95 precedirien d'un estatut regulador dels drets feudals del comte de Barcelona adaptats a la teoria del Principat. Com es pot veure, hi ha un gran nombre d'articles sobre els quals no es pronuncia explícitament i que els historiadors que d'alguna manera han tocat posteriorment el tema interpreten en el sentit de no poder ésser atribuïts a Ramon Berenguer I.

Així, a partir d'aquest moment s'ha produït una inversió en el problema del nucli originari; en lloc d'escatir quins eren els Usatges alterats o addicionals a la promulgació del comte Vell, com volia la historiografia abans de la segona època d'Abadal, es tracta ara d'esbrinar quins són els Usatges que poden ser originats en temps de Ramon Berenguer I.

La idea d'Abadal sobre la promulgació dels Usatges ha estat recollida de forma unànime per la historiografia dels anys seixanta i setanta. Els autors que s'han ocupat, tots menys BONNASSIE i BASTARDAS, de forma incidental, de la problemàtica dels Usatges, en expressió del propi BASTARDAS, han acceptat la línia esboçada per ABADAL. Recollim-ne alguns exemples clars. Diu Santiago SOBREQÜÉS: «Probablement el que va instituir Ramon Berenguer I fent ús de la facultat que el mateix "Liber Iudicum" donava a la "reyal potestat de legislar" fou l'aranzel curial de composicions per diversos delictes i alguns pronunciaments judicials de tipus feudals»²². PONS GURI afirma: «Ja no es creu en la famosa i tradicional promulgació dels Usatges per Ramon Berenguer el Vell i Almodis atribuïa a l'any 1068, per més que alguns elements del repertori puguin venir

¹⁹ Vegeu nota 14 i *Pedro el Ceremonioso y los comienzos de la decadencia política de Cataluña*. Prólogo al tomo XIV de H.² de España de M. Pidal. p. XLIX.

²⁰ Obra citada en nota 2, pág. 164. Després de la presentació i lectura de la present comunicació en el col·loqui, hem conegut, gràcies al professor Font Rius —a qui li ho agraïm— el text mecanografiat de la conferència a la qual ens acabem de referir. Abadal hi afirma que una primera secció dels Usatges constituïda pels articles 4-59 és segurament obra de Ramon Berenguer I, amb excepció de la primera part de l'usatge 4.

²¹ Obra i pàgines citades en nota 19.

²² Història de la producció del dret català. Girona, 1981, pág. 22.

d'aleshores...»²³ i una posició quasi extremista és l'adoptada per BISSON quan diu: «Es un texto totalmente regalista, incluso romanista, que, sin duda, refleja las ideas de un triunfante Ramón Berenguer IV. Incluso los "artículos feudales" sólo pueden entenderse dentro de ese contexto regalista»²⁴.

El qui ha centrat, però, el problema ha estat Bonnassie, el nostre amic francès, el qual, després de demostrar la falsificació de la compilació, fent una sèrie d'anàlisis, aprofundeix en el problema i obre una esclatxa i arrenca dels núvols dels orígens un petit nucli originari del s. XI, paral·lel al que es formà a Llombardia i a la Normandia. A base de les penalitats estipulades i de l'estudi de les monedes que apareixen en els Usatges, arriba a poder obrir aquesta esclatxa, de què parlàvem i, encara més, arriba a admetre, doncs, que –Ramon Berenguer I i Almodis promulgaren, tanmateix, Usatges– i això s'anuncia en un títol d'epígraf. Amb una llarga anàlisi d'escorcollament dels documents de l'època arriba a trobar el contingut possible dels Usatges de Ramon Berenguer I.²⁵ La conclusió a què arriba Bonnassie –un xic inesperada després de les primeres planes en què parla dels Usatges– és que set articles –els números 4 (segona part), 5, 6, 7, 13, 27 i 28– poden considerar-se com a «relativament segurs» de l'època de Ramon Berenguer I, perquè les «mesures que promulgaren responen, en efecte, força bé a les que podien ésser les preocupacions de Ramon Berenguer I i d'Almodis vers el 1060, i a les que eren també les necessitats de la conjuntura social de l'època»²⁶.

Molt poc temps després dels estudis de Bonnassie, el nostre estimat col·lega i company a la Reial Acadèmia de Bones Lletres, Joan Bastardas s'apropava, per uns camins bastant paral·lels als de l'autor francès, a les conclusions d'aquest, amb el seu discurs d'ingrés a l'esmentada Corporació²⁷, posició que confirmà més recentment en el Col·loqui numismàtic²⁸ en un treball molt puntual escrit en col·laboració amb el prof. Mayer de la Universitat Autònoma. Ja en el primer estudi –el de la Reial Acadèmia–, després d'una anàlisi molt pregona respecte a la compilació i a la forma de l'arquetipus, apuntava l'existència d'un nucli originari dels Usatges, amb l'aportació d'alguns nous articles sobre allò que havia afirmat Bonnassie. L'estudi, però, més precís –el numismàtic fet amb Mayer– avançava un xic més i hi trobava altres articles que podrien respondre al nucli primitiu –aquestes són: 5, 6, 13, 14, 15, 17, 18 i 19²⁹.

Seguint els raonaments dels dos autors, més ben dit, tres –Bonnassie i Bastardas-Mayer– així com llurs conclusions, tindriem un nucli originari dels Usatges, amb redacció escrita (malgrat el petit dubte que semblava que tenia el propi Bonnassie), format pels següents articles: 4 (que accepta Bonnassie), 5 i 6 (que accepten tots), 7 (sols Bonnassie), 13 (tots), 14, 15, 17, 18 i 19 (sols Bastardas i Mayer) i 27 i 28 (sols Bonnassie); en total onze articles. Sobre els 7 articles que

²³ «Usatges de Barcelona» a Gran Enciclopèdia Catalana, XV, p. 126.

²⁴ *El feudalismo en la Cataluña del siglo XII* «Estructuras feudales y feudalismo en el mundo mediterráneo», Barcelona, 1984, pág. 80.

²⁵ BONNASSIE, op. cit., págs. 162 i sgts. La cita de l'epígraf a la pág. 168 i la liquidació sistemàtica de la documentació a la pág. 172.

²⁶ No ens sembla, però, convincent l'afirmació de Bonnassie respecte a la destrucció de documents per part dels falsaris del s. XII, afirmació recolzada en l'Usatge 133, que és un troç de les actes de la Pau del 1064 i de la manca d'escriptures de les audiències de Ramon Berenguer I, suposant, creiem que gratuïtament, una «liquidació sistemàtica» de la documentació de l'època del comte Vell.

²⁷ «Sobre la problemàtica dels Usatges de Barcelona», discurs d'ingrés a la R. Acadèmia de B. Lletres, Barcelona, 1977.

²⁸ BASTARDAS-MAYER, op. cit. passim.

²⁹ Vegeu págs. 218 i 219 de l'obra citada en nota 2.

accepta l'autor francès, els nostres col·legues catalans n'accepten 8, dels quals sols tres els accepten tots, mentre que els altres són acceptats per un o pels altres dos erudits.

A partir d'ara, ens estendrem a base del camí fressat pels autors anteriorment esmentats i de manera especial pels viaranys encetats per Bonnassie, així com amb algunes dades que recuperem dels estudis que va fer F. Udina per encàrrec de la Comissió del Centanari dels Usatges, que hem esmentat abans.

Creiem sincerament que, seguint les petjades de l'autor francès i amb l'ajuda del que han escrit Bastardas i Mayer hom pot afermar la certesa d'un nucli originari i ampliar aquest nucli primitiu i àdhuc no rebutjar la promulgació d'aquest nucli per part dels prínceps (sic) Ramon Berenguer I, el Vell i la seva muller Almodis, comtes de Barcelona. Aquestes tres possibilitats seran considerades en els següents punts:

Primer. Les conseqüències que hom pot treure del marc històric del s. XI: aquesta centúria és completament nova, no solament a Europa i als altres països hispànics, sinó d'una manera especial a Catalunya³⁰, com ja vèiem fa molts d'anys: hi trobem nous senyals de sobirania per part dels comtes, emancipats del poder franc, amb un deslligament total de la monarquia francesa, encara que només de fet, amb l'encunyació de nova moneda, ara d'or per part del primers comtes del s. XI i, sobretot, amb la ferma personalitat del comte Vell, que sabé, com tan clarament ha demostrat Bonnassie, aconseguir «la restauració de l'autoritat comtal»... «el sistema de govern... és reconstruït de nou... la família comtal de Barcelona és la que porta a terme l'obra de reconstrucció i ho fa únicament a profit seu. El nou règim... conserva la vella noció de *potestas*, que ara s'encarna plenament en la persona del *princep barceloni* (aquest subratllat és nostre) i en fa un ésser fora del comú... Una de les seves primeres manifestacions consistí en la *instauració de noves regles de dret* (el subratllat també és nostre)... marca en els terrenys jurídic el pas de l'Alta Edat Mitjana... a l'edat feudal»³¹. La ferma personalitat del comte Vell se sapigué col·locar per damunt dels senyors feudals, encara en el procés de formació del nou règim, i a la cimera dels quals es constituí cap de la senyoria com a representant de la vella «*potestas*» visigòtica. Naturalment que en aquesta personalitat del comte hi ha el problema del principat, escullí principal que trobà Abadal³² per adjudicar a Ramon Berenguer I els articles en què apareixia molt clara aquesta figura jurídica.

A títol únicament de possibilitats, voldríem insistir un xic amb el valor que pot tenir l'aplicació als comtes catalans, des de la fi del s. X i per tot l'XI, el nom de príncep. Recordem l'aplicació d'aquest títol al comte Borell II, segons un document que recull Marca³³ i li atribueix la data del 947 (sic) i que diu «... *una cum consensu et voluntate comitatus principis nomine Borelli*»; així mateix l'any 972, a l'acte de consagració de Sant Benet de Bages compareix novament Borell II amb la mateixa intitució: «*per consensum principis Borrellum, ducis Gothae*»³⁴ i dos anys més tard, 974, a la carta de població de Montmell

³⁰ F. UDINA, *El marco histórico del dominio lingüístico catalán*, a «VII Congreso Internacional de Lingüística románica» (Barcelona, 1953), pág. 90.

³¹ BONNASSIE, op. cit., pàgs. 153 i 181.

³² ABADAL, vegeu nota 19.

³³ És l'acte de consagració de les esglésies del «castrí Fenestrorum» a *Marca Hispanica*, App. LXXXIV.

³⁴ PETRUS DE MARCA *Marca Hispanica*, Paris, 1688, App. CXII, amb data 971. La data d'aquest document és històrica.

s'hi llegeix: «*piissimi vel marchioni principi nostri Borrelli comiti*»³⁵. El fill de Borell II, Ramon Borell també rep aquest tractament en alguns documents: per exemple, l'any 1013, quan els canonges de Vic elegeixen Borrell, com a nou bisbe, successor d'Arnulf, anomenen el comte com a príncep³⁶; un altre exemple el tenim en un judici celebrat al Palau comtal i presidit pel propi comte sobre unes terres a Calders: «*ad quam audienciam presidebat inclitus princeps Raimundus, Borrel comitis proles*»³⁷. L'any 1019 trobem un document que, si bé no es refereix a Barcelona exclusivament, sinó també a Empúries, ni tampoc hi figura el tractament de príncep, ha estat citat per molts historiadors pel paper que hi té el comte d'Empúries, el qual substitueix el rei de França; el text, molt conegut, diu «*et potestatem quam reges ibi pridem habuerunt, iste Hugo comes, ibi habeat*», Abadal tradueix la frase ben expressivament: «la potestat que abans tingueren ací els reis, la hi tenia ara aquest comte Huc»³⁸.

Per les mateixes calendes, trobem un altre document en què s'aplica el títol de príncep al successor, Berenguer Ramon I, el Corbat: és la donació que fa l'abat de Sant Cugat i entre els signataris hi figuren la mare i el comte: «*iussu domine Ermessindis comitisse et principis nostri Berengarii, comitis*»³⁹. També al mateix comte s'hi refereix, amb el mateix tractament de príncep, el jutge Bofill Marc quan diu: «*qui iussus atque informatus a principe...*» en el document del 1033⁴⁰ en el qual també hi apareix el pare Ramon «*a principe Remundo, dive memorie, et a coniuge sua Hermessinde*».

Quant a Ramon Berenguer I, el Vell podem al·legar, entre d'altres, els següents documents: el decret donat pel comte a la Catedral de Barcelona, en defensa del seus béns, de l'any 1054 i en el qual es diu «*Nos divina providente clementia barcinonensium princeps Raimundus, comes, et Adalmodis comitissa*»⁴¹, així com l'acta de consagració de la mateixa catedral del 1058, en què es diu «*igitur tantus princeps et tam nobilis comitissa*» i més avall «*iussu domini Raimundi, principis Barchinonensis*»⁴². Del 1064 és la reunió de Pau i Treva de Barcelona, tan coneguda i comentada pels historiadors, en la qual els comtes tingueren tanta part «*facta est confirmatio pacis sive pacti Domini... in ecclesia sedis Sanctae Crucis, iussu domini Raymundi et domini Almodis, Barchinone principum*»⁴³.

Abans de seguir avant, amb altres al·legacions, voldriem esmentar un pergami que encara que no és autèntic, és de l'època: es tracta de la donació de Barberà al comte d'Urgell, Ermengol de Gerp i en el qual es diu «*ego Berenguer, comite et regis de Barchinona*»; sembla que l'escriptura l'atorgà Berenguer Ramon II, vivint el seu pare, segons explica Balari⁴⁴ referint-se a unes manifes-

³⁵ J.M. FONT RIUS, *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, I, textos, doc. 7.

³⁶ *Marca Hispanica*, App. CLXXI.

³⁷ RIUS, *Cartulari de Sant Cugat del Vallés*, doc. núm. 464.

³⁸ ABADAL, *Els primers comtes*, Barcelona, 1980. 3.ª edició, pàg. 351. Vegeu també Udina, F.: *L'évolution du titre comtal à Barcelone*, a «*Cahiers de civilisation médiévale*», XIV i XVII, pàg. 243 del darrer quadern citat.

³⁹ RIUS, op. cit., doc. núm. 464.

⁴⁰ Ídem, doc. núm. 529.

⁴¹ *Marca Hispanica*, Dpp. CCXLII.

⁴² P. BOFARULL, *Los condes de Barcelona vindicados*, vol. II, pàg. 80. Barcelona, 1836.

⁴³ FITA, *Cortes y Usajes de Barcelona en 1064*, a «*Boletín de la R. Academia de la Historia*», vol. XVI-XVII, pàgs., 389-393.

⁴⁴ BALARI JOVANY, *Orígenes Históricas de Cataluña*, 2.ª ed. Sant Cugat Vallés, 1964, pàg. 44.

tacions de Ramon Berenguer IV. En aquest cas es tracta de la intitució que el propi comte es dona i l'al·leguem com a sobrepuig del que estem dient respecte al tractament de príncep.

Abans d'esmentar altres documents relatius a altres aspectes, voldríem comentar aquesta persistència en anomenar als nostres comtes, prínceps. Cal manifestar d'entrada que moltes expressions dels documents tenen manta vegada un valor més literari que rigurosament històric; en aquest sentit el propi Abadal parlant dels comtes del s. X ho diu ben clarament, recolzant-se a més en Dhondt: «el títol de príncep no té un significat polític concret». Això, però, ho diu del s. X i malgrat això encara concedeix «de totes maneres representa una situació preeminent, superior a la d'un comte corrent, és l'expressió d'un autoritat molt alta» i tot això repetim, ho diu el mestre Abadal referit als comtes anteriors a l'any mil en un context històric tan diferent del de la meitat de s. XI⁴⁵. Per això nosaltres insistim en aquesta tradició d'anomenar els comtes, amb el tractament de prínceps, en relació naturalment a l'autoritat que el comte hagi pogut tenir en un moment determinat com apareix en els Usatges; no cal dubtar que una idea política no es constitueix ràpidament, sinó que és fruit de l'evolució de la societat i de les institucions i per tant darrera de l'esment del tractament de príncep qui sap si començava a niar-hi una idea política que ja pogué encarnar Ramon Berenguer I i reflectir-se d'alguna manera a alguns articles dels Usatges. Resti això apuntat de cara a futures recerques...

Segon. Seguint sempre d'aprop la documentació de què disposem, tan abundant en el nostre país, com s'ha comentat en aquests darrers anys pel propi Bonassie i Zimmermann, per exemple, voldríem al·legar algunes dades en relació a l'esment de l'Usatge de la llei visigòtica. Aquest Usatge, com és ben sabut, fa referència extensament a la *lex* i a l'autoritat que hom té de promulgar lleis quan les necessitats ho requereixin segons diu la citada *lex*. ¿No sembla més natural —ens preguntem— que la citació de la llei visigòtica sigui més pròpia i adient quan comença a no ésser vàlida per a la societat nova que es va constuint (ens referim al s. XI) que no pas més tard quan ja s'han superat aquelles dificultats (al s. XII)? Cal tenir en compte que, segons es pot comprovar per la documentació dels ss. X-XII, les lleis visigòtiques eren esmentades molt sovint (seguint aquesta passió per la llei que Zimmermann assenyala), per aquests esments (i això creiem que és molt interessant) apareixen molt més en el s. XI que no pas en el XII⁴⁶. Creiem que és alligadora la quantificació que fa Zimmermann esmentada a la darrera nota de les cites de la *lex*: mentre fins al 1100 hi ha un augment, a partir d'aquesta data les mencions de la llei cauen molt ràpidament: abans de l'any mil, divuit vegades, entre 1000 i 1050, cinquanta-quatre, de 1050 a 1100, setanta-vuit, de 1100 a 1150, quaranta-vuit i de 1151 a 1200, onze mencions. Ens sembla que aquesta quantificació podria abonar que la cita de la *lex* als Usatges sigui molt més comprensible en el s. XI que en el s. XII.

Un altre aspecte de la societat del s. XI que cal tenir en compte en parlar dels Usatges és, sens dubte, el de les assemblees de Pau i Treva que comencen, precisament en aquesta centúria i àdhuc sorprenentment abans que es descabdelli

⁴⁵ ABADAL, *Els primers comtes...*, pàg. 310. També F. UDINA, *L'évolution...*, esmentat. Els subratllats de les paraules de l'Abadal són nostres.

⁴⁶ Michel ZIMMERMANN, *L'usage du droit wisigothique en Catalogne du IX au XII siècle*, a *Mélanges de la Casa Velázquez*, tom. IX, 1973, pàgs. 233-281; y F. UDINA, *El sedimento visigodo en la Cataluña condal...*, separata de la «Revista de Archivo Bibliotecas...», tom. LXXVII, 2, pàgs. 559-581.

el règim feudal, car la primera d'aquestes reunions deu ésser el 1023 i la segona amb tota seguretat del 1027. Recentment un deixeble nostre, Gener Gonzalvo⁴⁷ ha fet la seva tesi de llicenciatura sobre aquestes assemblees i ha tocat marginalment la qüestió dels Usatges. Creiem que, encara que es tracta d'un treball en certa manera primerenc, té, però molta de consistència i les seves indicacions permeten d'aprofundir en el tema i d'insinuar algunes possibles conclusions de cara als Usatges. ¿Perquè, d'entrada, cal refusar l'article 133 del nucli originari quan compareix com una constitució de Pau aprovada no res menys que el 1064? Hom podrà al·legar la seva posició en la compilació, però no creiem que això sigui raó suficient ni tampoc el fet que hi hagi altres actes de les assemblees en altres articles més alts en la numeració de la compilació. Així mateix tindriem l'article 173, íntimament relacionat amb el 133, el qual incorpora el text de l'assemblea del 1065, de Toluges, tal com es troba inclòs en el document 708 del *Liber Feudorum Maior* en l'edició de Miquel Rosell. L'usatge 174 incorpora les actes de la reunió de Girona. Però el que ens sembla interessant és el text dels usatges 62, 63, 91 i 96 que, pel seu parentiu amb el 133 i la inclusió dels acords o constitucions de la Pau i Treva podria fer pensar en la possibilitat que també aquests articles fossin cronològicament ben reculats.

Tercer. L'estudi no pas exhaustiu —que, d'altra banda, seria interessantíssim que fos fet— de documents de l'època del suposat nucli originari, és a dir, del s. XI, en els quals apareixen noms i figures jurídiques que compareixen també als Usatges resulta de gran profit. En relació amb això ens plau d'esmentar unes paraules del tantes vegades citat Pierre Bonnassie, perquè les considerem molt interessants en aquest tema: «els documents dels anys 1060-1075, per consegüent sense donar cap prova formal de l'edició —l'edició francesa diu *édiction*, és a dir promulgació— de noves regles de dret, *ofereixen* —la cursiva és nostra— prou indicis perquè es pugui tenir el fet com a versemblant». Però l'erudit francès no es limita solament a aquesta afirmació, sinó que recull tres documents en aquest sentit, als quals nosaltres n'aportarem alguns més. Els de Bonnassie són el document en què consta el préstec d'un Llibre Jutge a la comtessa Almodis per part del bisbe Guislabert; en un altre document, els comtes diuen que no poden fer justícia a Gausfred Bastó de Cervià, però prometen que ho faran. El primer document és del 1062 i el segon del 1069 i un tercer és el pergami de 1071 en què hi consta el judici entre Ramon IV de Pallars i Ermençol III que fou fallat a través de l'«*usum de Barchinona et Urgello*». Els comentaris més extensos d'aquests tres documents es poden veure en el text de Bonnassie⁴⁸.

Juntament amb aquestes escriptures, podríem al·legar-ne d'altres, com, per exemple, el document del 1065, procedent d'Organyà, que esmenta Bastardas⁴⁹ respecte a l'adulteri, on les frases del document i de l'Usatge 112 són paral·leles; així mateix, el document recollit per Villanueva i citat per Bastardas⁵⁰ en què per primera vegada, segons sembla, apareix el mot «*usus*», document de mitjans del s. XI, no més enllà del 1060. També cal esmentar el pergami de Ramon

⁴⁷ Gener GONZALVO I BOU, *Les assemblees de Pau i Treva a Catalunya: orígens i decabdel·lament fins a Jaume I*. Tesi de llicenciatura de la Facultat de Lletres de l'Universitat Autònoma, dirigida per F. Udina i llegida el mes de maig del 1984.

⁴⁸ P. BONNASSIE, *op. cit.*, pàgs. 168-169.

⁴⁹ BASTARDAS: *Discurs*, pàg. 46.

⁵⁰ Ídem, ídem.

Berenguer I, en què parla d'un cavall perdut i del qual s'ha de pagar l'esmena de deu unces, en relació amb l'Usatge 34⁵¹.

Nosaltres podem aportar alguns documents més: en una concòrdia entre Ramon, comte de Cerdanya i els homes de Meranges trobem una referència al mot «usatíci»: «*nisi qualem fecerunt retro tempore ad illorum seniore[m] et «ip-sos bonos usaticos», quod habuerunt retro tempore predici comes de predicta villa non eos tollent*». Abans parlàvem d'«usus», ara d'«usatíci»⁵². L'esment d'hosts i cavalcades es troba en els documents d'aquests temps, com per exemple, en la convinença del 1063⁵³ entre Ramon Bernat de Castellet i el comte Ramon Berenguer I, aquell li promet com a home sòlid que farà «*hostes et cavalgatas*»: no cal dir com els usatges parlen dels homes sòlids i de les hosts i cavalcades. També ens servirien com a indicis de noves normes jurídiques alguns documents dels cartularis de Gerri⁵⁴; l'any 1070 es diu «*quod ille teneat et possideat (castrum) et non perdat si non facit rem quod non valet emmendare nec poscat*» text que ens recorda, per exemple, els usatges 29, 30, 32 i 42. D'uns anys més tard trobem una expressió que ens porta a l'usatge 41 que diu «*sicut mos est istius patriae*», mentre el document⁵⁵ ens diu «*mos est patriae*».

Criem interessant de registrar quatre documents, entre molts d'altres que tal vegada es podrien trobar, relatius a la potestat dels castells: per exemple, la convinença del 1058⁵⁶ en què es diu «*ut iuret eis quod non devetet potestatem de iamdicto castro de Tarrega*»; o bé el document del 1072⁵⁷ en una altra convinença «*et iam dictus comes potestatem de predictis castris per quantas vices quaesierit eam*», o també en el pergami de Ramon Berenguer I⁵⁸ «*ut donet sive donent ei potestatem de predicto castro per quantas vices predictus Raimundus (comes) demandaverit*» i, finalment, encara, el pergami de Ramon Berenguer II⁵⁹ en què es diu «*et predictus Reinardus donet potestatem de prefato castro*». Un cinquè document no fa referència als castells, però sí a les roques i al dret eminent sobre aquestes: es tracta del jurament que fa Ermemir de Castelltallat a Ramon Berenguer el Vell, datat entre 1039 i 1050⁶⁰ en el qual aquell li reconeix la seva senyoria damunt les ciutats, els castells i les roques («*nec de illorum rochas*»), al·lusió que sens dubte ens recordarà la sobirania que el príncep té damunt les roques (Usatge 73).

Al marge d'aquesta desena de documents, voldríem encara al·ludir-ne d'altres des d'un punt de vista distint i divers: la menció de vell aplicat a Ramon Berenguer I, que, com se sap figura com a «vetus» a l'Usatge 3 i que se suposa farcit i degut al compilador del s. XII i no és que pensem defensar que sigui del s. XI, però potser no és tan modern com algú ha suggerit: l'any 1092⁶¹ ja s'ano-

⁵¹ Ídem, pàg. 45.

⁵² *Liber Feudorum Maior*, ed. Miquel, doc. núm. 591, Barcelona, 1945.

⁵³ Ídem, doc. núm. 310.

⁵⁴ Recordem el malaguanyat Ignasi Puig i Ferraté, que dedicà la seva tesi de llicenciatura al monestir de Gerri i feia algunes petites al·lusions als Usatges.

⁵⁵ Cartulari de Gerri, doc. 20 per al primer document esmentat i Cartulari de Gerri, 5, doc. 40 per al segon.

⁵⁶ *Liber Feudorum Maior*, doc. núm. 171.

⁵⁷ Ídem, doc. núm. 275.

⁵⁸ Ídem, doc. núm. 421.

⁵⁹ Ídem, doc. núm. 425.

⁶⁰ Ídem, doc. núm. 205.

⁶¹ Ídem, doc. núm. 453.

mena a Ramon Berenguer I «comes vetulus»: «*Qualiter predictos censos existebant in vita Raimuno Berengarii, comite vetulo*», referint-se naturalment al pare del comte que atorgava l'escriptura.

La menció d' «*usaticos novos*» que trobem en un document del 1113⁶² podria fer-nos pensar en l'existència d'usatges vells –els del nucli originari– si bé en aquest cas més que de normes jurídiques es tractaria, potser, de tributs concedits al mercat de Barcelona.

Recordem una cita del prof. Lalinde, el qual afirma que a la fi del s. XI, al comtat d'Empúries es jutjava pels usos de Barcelona «salvo iure sui comitatus»⁶³.

Quart. D'altra banda, la promulgació de noves normes jurídiques a meitat del s. XI sobre castells, per exemple, no resultarien gens extemporànies, car si, com diu el nostre estimat col·lega Josep M.ª Font i Rius⁶⁴ a la fi del s. X o al començament de l'onzè, la tinença feudal dels castells estava ja en gestació a Catalunya, bé hi podria haver –diem nosaltres– a la meitat del segle normes jurídiques que reguessin aquestes tinençes.

Una altra qüestió ens apropa a les possibilitats d'una redacció primitiva, d'un nucli originari dels Usatges, promulgat a meitat del s. XI i per part dels comtes Ramon Berenguer I i Almodis: el que va representar al seu temps Ponç Bofill Marc. Si bé és veritat que aquest no pogué intervenir en els Usatges, com voldria l'autor de la compilació i més recentment el propi Balari, car a les dates que esmentem ja era mort⁶⁵, també és veritat que no s'ha tingut en compte que Ponç Bofill formava part d'una escola de juristes de Barcelona i que durant la seva gestió fou el gran conseller en aquests afers del comte Vell i que, com apunta tímidament Bonnassie⁶⁶ costums dels tribunals haurien substituït les velles normes del codi visigòtic i podien haver estat la base de la legislació feta per Ramon Berenguer I. Però és que el mateix Bonnassie ens diu, amb la seva precisió tan puntual, que l'ensenyament del dret a Catalunya, fou molt millorada a la segona meitat del s. X si tenim en compte les notícies de litigis, l'argumentació dels quals es fonamentava damunt una documentació jurídica cada cop més àmplia i no dubta –afegeix Font i Rius⁶⁷, l'esmentat autor francès «d'ubicar en el cercle catedralici barceloní el lloc de formació d'aquests experts en dret... amb un bagatge jurídic i cultural bàsicament visigòtic». I continuava dient el nostre col·lega espanyol que el mateix Abadal va poder parlar d'una escola jurídica de Barcelona en aquest període preliminar del segon mil·lenni, amb figures tan destacades com Èrvigi Marc i Ponç Bofill Marc. Hi havia, per tant, a Catalunya i concretament a Barcelona, una tradició jurídica molt pregona al trencall de l'any mil i àquina seria la que hi deuria haver, doncs, a la plena època de Ramon Berenguer I per poder aconsellar-lo i ajudar-lo amb el que deia la «Lex» respecte a la necessitat de nova legislació quan l'antiga no era suficient, així com el dret que tenia el príncep de fer-ho? Un detall per arrodonir tota aquesta argu-

⁶² Ídem, doc. núm. 382.

⁶³ Expressament hem escrit «recordem», perquè no hem trobat en el moment d'escriure aquest treball la cita exacta.

⁶⁴ J. M. FONT I RIUS, *Les modes de détention des châteaux dans la «vieille Catalogne»* a «Les structures sociales de l'Aquitaine... et de l'Espagne...» Paris, 1969, pàg. 71.

⁶⁵ Ídem: *Entorn a la figura de Ponç Bofill Marc, jutge comtal de Barcelona* a «Estudos em homenagem aos profs... Merea e Braga», Coimbra, 1983, pàg. 4 i segts.

⁶⁶ BONNASSIE, op. cit., pàg. 181.

⁶⁷ Vegeu nota 65.

mentació: la versió catalana dels Usatges que és de les més antigues dels manuscrits, diu que aquesta missió és la pròpia del príncep: «*si dreturera novelat de pleyt demanarà d.anadir lig... princep n.aurà leer*»⁶⁸.

Consideracions conclusives:

Si ben poca cosa –si és que hi era– semblava que hi podia haver dels Usatges de Ramon Berenguer I, el Vell, en la coneguda compilació del quatrecent, segons la posició d'Abadal, seguida de molt a prop per Font Rius, l'esperit crític i puntual de Bonnassie va obrir, com hem dit repetidament, una esclatxa ben clara eixamplada després per Bastardas-Mayer, en la qual nosaltres intentarem d'aportar-hi alguns granets de sorra per eixamplar-la més encara. La clariana que Bonnassie va obrir en el seu conegut i tantes vegades repetit llibre, l'ha obert un xic més en un article publicat a la revista «*L'Avenç*»⁶⁹ on escrivia: «l'obra més gran de Ramon Berenguer I i d'Almodis fou la definició d'un nou ordre destinat a suplantar la reglamentació desueta dels codis visigòtics i a dotar de quadres legals la feudalitat naixent. És difícil de determinar allò que, en la vasta compilació dels Usatges de Barcelona, pot ser-los atribuït amb certesa. Versemblantment, un nombre molt limitat d'articles: no més de cent, possiblement». Aquests mots de l'historiador francès ens mereixen dos comentaris: si es tracta per part del comte Vell i de la seva muller –cal remarcar la seva presència– d'un nou ordre jurídic, aquest difícilment es pot comprendre sols amb set articles de la compilació; sembla que n'hi ha d'haver més. D'altra banda, el propi historiador diu que fins a cent tal volta, encara que creiem que aquest nombre està equivocac pel traductor de l'original francès i en comptes de cent s'hauria hagut d'imprimir un nombre més reduït...

Com dèiem a la meitat de la nostra comunicació a base del camí fressat pels autors esmentats manta vegada (Bonnassie, Bastardas-Mayer), més el resultat del nostre estudi, cal tenir present:

– les conseqüències del marc històric del s. XI, «la restauració de l'autoritat comtal» que s'hi troba, la noció de «protestas» encarnada «plenament en la persona del príncep barceloní», el valor del tractament de príncep aplicat als comtes catalans, especialment al de Barcelona, amb indicis molt clars des del s. X i molt desenvolupat a l'XI, segons les dades documentals que s'han donat, el valor de l'expressió «*ussu... principis*» emprat entre d'altres per un jurista com Bofill Marc..., expressions, com deia Abadal per al s. X, d'una autoritat molt alta i, diem nosaltres, molt més alta al s. XI. Ací, opinem nosaltres, ¿no començava a niar-hi una idea política del principat, de la qual se'n podem fer ressó els usatges más vells?

– l'esment de la *lex visigòtica* ens sembla molt més comprensible i d'acord amb les mencions dels documents dels ss. X, XI i XII, a l'època de Ramon Berenguer I que no pas a la de Ramon Berenguer III o IV, seguint la quantificació que ens va oferir Zimmermann.

– la influència de les reunions de Pau i Treva als articles dels Usatges.

– l'aparició de noms i figures jurídiques a la documentació del s. XI paral·lels als que apareixen als Usatges; noms i figures que «ofereixen segons el propi Bonnassie– prou indicis perquè es pugui tenir el fet [el nucli originari] com a versemblant».

⁶⁸ F. UDINA, *El sedimento...* op. cit., pàg. 575.

⁶⁹ Revista «*L'Avenç*», *El feudalisme català. S. XI*, pàgs. 32-39 del n.º 78. Vegeu pàg. 39.

— l'existència d'una tradició jurídica a Catalunya, i concretament a Barcelona, des de la fi del s. X, explicaria clarament la possibilitat d'una promulgació de noves normes jurídiques substituint la vella legislació visigòtica feta per part del príncep, com preveu — amb aquest nom a la versió catalana — la mateixa «Lex» i li atribueix aquesta tasca.

Per tant, Ramon Berenguer I pogué promulgar noves normes jurídiques que recollirien un nombre d'articles no pas massa minç; el petit «corpus», segurament escrit — d'ací l'esment monetari de l'època — promulgat pel príncep, personatge que tenia molt ben entesa la seva autoritat i supremacia damunt la piràmide feudal que s'estava estructurant, i que podria comptar perfectament amb els articles 4 (segona part), 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 27 (objectat per Bastardas) i 28 d'acord amb les conclusions de Bonnassie i de Bastardas-Mayer. A més, ¿no seria possible afegir-hi els articles 29, 30, 32 i 42 que fan referència a la potestat dels castells amb l'expressió «potestatem de suo castro» idèntica a la que figura a les comandes de castells del s. XI⁷⁰? Així mateix ¿per què no hem de comptar amb el núm. 34 que, com els documents esmentats a l'apartat tercer, parlen de les hosts i cavalcades? Igualment hom podria pensar en l'article 48 esmentat en aquest sentit per Bisson⁷¹ i citat de manera especial per Bonnassie que diu «que tradueix prou bé la política que intentà aplicar (Ramon Berenguer I) — molt sovint amb fortuna — a les seves possessions»⁷²; en l'article 56 perquè hi compareixen les unces d'or, encara que hi figure el mot «burgensium» i també en el 61 que esmentarem després per ésser segurament d'una assemblea de Pau i Treva, on trobem la menció d'unces d'or, per un cantó, i sense que el mot príncep sigui per la nostra banda cap obstacle.

Podrien també figurar en aquesta llarga llista els articles núms. 72 i 73, que creiem que tenen relació amb el 48 i recullen molt clarament el concepte de «potestas»; l'article 116 que ens sembla té tot el regust d'una època, en què el riu Francolí era una frontera gairebé inassequible i a més hi figura també la pena a unces d'or; i l'usatge número 123, en el qual també s'esmenten unces d'or, la «potestas» i el príncep, que, com ja hem dit, podem aplicar-ho a Ramon Berenguer I.

Finalment, hi ha una sèrie d'articles de més difícil atribució cronològica: els relatius a les assemblees de Pau i Treva. Del 61 ja n'hem parlat, però ara afegim que es tracta d'un acord sobre Barcelona, la qual cosa, evidentment, ens podria fer i pensar en una assemblea celebrada a la ciutat comtal i possiblement en la del 1064, car s'hi avindria l'esment d'unces d'or; és cert, però, que aquest article té la frase tan repetida del «Item statuerunt», de la qual Bastardas creu que «procedeix de l'original»⁷³. Respecte, però, als articles 62, 63, 91 i 96, ben relacionats, sens dubte, amb el 133, creiem que estan molt aprop del nucli primitiu o tal vegada ho són, però ens resistim un xic a incloure'ls amb els promulgats per Ramon Berenguer I.

Des d'un punt de vista monetari, podríem encara seguir endavant, atorgant als articles on s'esmenten les unces d'or de València, que evidentment reflecteixen una moneda posterior al comte Vell, una possible substitució de les unces

⁷⁰ Arcadi GARCÍA, *La «commenda» de castillos en el s. XI*, «Ausa», XXXI (1960), pàgs. 321-328.

⁷¹ Th. N. BISSON, *Feudalism in twelfth-century Catalonia*, a «Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (X-XIII siècles)», Rome, 1980. Pàgs. 184-185.

⁷² BONNASSIE, op. cit., pàgs. 150-151.

⁷³ BASTARDAS, *Discurs*, pàg. 30.

d'or simplement per les de València, cercant-ne una equivalència. Aquestes substitucions i equivalències no eren rares: recordem el que passa entre l'article 116, per exemple, on es fixen uns terminis fluvials (el Llobregat i el Francolí) i unes multes (mancusos) i el document que conté la carta de població als habitants de Tortosa⁷⁴ en la qual es diu «*pro inventione vero fugitivie sarraceni qui inventus sit de Terrachona usque Iberum flumen, unum morabetinum accipiat et de Ibero usque ad Uldichona duos*», és a dir, s'ha substituït el Llobregat per l'Ebre, el Francolí per Uldecona i el mancus pel morabetí. Donem aquest exemple per a il·lustrar el que hauria pogut passar amb alguns usatges, com els que recullen moneda d'unces d'or de València, que originàriament tinguessin menció d'unces d'or simplement i que es volguessin adaptar als nous temps amb les noves monedes.

Sigui, doncs, la nostra petita aportació, un complement del que han dit Bonnassie, Bastardas i Mayer: el nucli originari dels Usatges de Barcelona, promulgats pels comtes Ramon Berenguer I, el Vell i Almodis, possiblement podria comprendre, almenys, els articles 4 (segona part), 5, 6, 7, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 27 i 28, esmentats entre els tres autors citats i els articles 29, 30, 32, 34, 42, 48, 56, 61, 62, 63, 72, 73, 91, 96, 116 i 123 que proposariem nosaltres, amb alguns dubtes als números en rodona⁷⁵.

Per cloure tot aquest enfilall de probabilitats i/o possibilitats, creiem que no resta cap altre camí, davant el gran problema de la cronologia del nostre codi i del contingut del nucli originari, que una edició crítica del famós codi català⁷⁶

⁷⁴ J. M. FONT RIUS, *Cartas de población*, I, doc. 75.

⁷⁵ NOTANDA, La nostra, per a alguns, agosarada opinió respecte al nucli originari dels Usatges, es veu reforçada pel mateix ABADAL, que en la conferència pronunciada al 1963 a Toulouse i a la qual, com hem dit, hem tingut accés gràcies al professor Font Rius, diu: «1.ª secció. Usatges 4-59. Són els "Usa ualia de curialibus usibus" dels quals hem parlat repetidament, obra, segurament legislativa, de Ramon Berenguer I, possiblement promulgada en 1064. En gran part transcrita en la seva forma original. S'hi endevinen alguns retocs posteriors, i del nostre Curial l'afegit de varis articles (segueix una línia taxada a la qual ens referirem tot seguit) i la llista de personatges de l'usatge 4, sino tot l'Usatge».

Ens interessa remarcar que en les paraües taxades es fa referència a aquests «varis articles» com possibles afegits i cita els núms. 7, 9, 12, 16, 28, 41, 43, 46 i 58, d'entre els quals nosaltres, com acabem de dir, considerariem originaris només el 7 i 28, i coincidiríem en els altres Usatges amb la vacillant opinió de Ramon d'Abadal.

⁷⁶ Poc després de celebrat el Col·loqui ha aparegut l'obra de Joan BASTARDAS, *Els Usatges de Barcelona. El Codi a mitjans del segle XII*. Barcelona. Fundació Noguera. 1985, que representa un primer i essencial pas cap a una edició crítica. Pel que fa al nucli originari no conté novetats respecte al manifestat per l'autor en les obres esmentades (vegeu notes 2 i 27).

SIGLES I ACLARIMENTS AL QUADRE COMPARATIU

o	originari (promulgat per Ramon Berenguer I)
ou	originari i pertanyent als «Usualia»
oa	originari alterat
oc	originari i integrant la Carta constitucional, segons VALLS TABERNER
o?	possible originari
?	originarietat dubtosa
e	considerats inicialment integrants dels «Usualia» per VALLS
+	datat entre 1085-1110 per BASTARDES
tr	derivat de la Pau i Treva de Barcelona, any 1064.
t	derivat d'altres Pau i Treves
f	derivat d'una capitular carolíngia
lr	relacionat amb la Lex Romana Visigothorum
ep	relacionat amb les «Exceptiones Petri»
lt	relacionat amb el «Llibre de Tubinga»
re	relacionat amb col·leccions derivades de la recepció del dret comú
no	no originari

Els Usatges qualificats d'originarietat dubtosa són els que Bonnassie considera d'antiguitat dubtosa; Abadal, anteriors a Ramon Berenguer IV i Brocà no està segur del seu caràcter originari sense arribar a negar-lo.

El no pronunciament dels autors respecte a algun dels Usatges s'expressa per l'espai deixat en blanc.

Ens hem limitat a l'anàlisi dels 138 primers Usatges, considerats com el nucli de la compilació del segle XII.

Per a l'elaboració del quadre ens hem servit de la bibliografia que figura en les notes, referent als autors estudiats.

**QUADRE COMPARATIU DE LES DISTINTS POSICIONS DE DIVERSOS
AUTORS SOBRE ELS 138 PRIMERES USATGES**

Usatge	Ficker	Brocà	Besta	Valls	Abadal*	Mor	Bonmassie	Bastardas	Udina F.A.
1	o	no	no	o	no		no		
2	o	o	o	o	no		no		
3	o	no	no	o	no		no		
4 (1)	ou	no		ou	no		no		
4 (2)	ou	o		ou	o		o		o
5	ou	o	o	ou	o		o	o	o
6	ou	o	o	ou	o		o	o	o
7	ou	o		e	o		o		o
8	ou	o	o	ou	o		?		
9	ou	o	o	ou	o		?		
10	ou	no	no	ou	o		?		
11	ou	o	no	ou	o		?		
12	ou	o	o	ou	o		?		
13	ou	o	o	ou	o		o	o	o
14	ou	o	o	o	o		no	o	o
15	ou	o	o	e	o		no	o	o
16	ou	oa		oc	o		no	no	
17	ou	o		o	o		no	o	o
18	ou	o	o	o	o		no	o	o
19	ou	o	o	o	o		no	o	o
20	ou	o	o	o	o		no	o	o
21	ou	o	o	ou	o		?		
22	ou	o	o	ou	o		?		
23	ou	o	o	ou	o		no	+	
24	ou	o	o	ou	o		?		
25	ou	o	o	ou	o		?		
26	ou	o	o	ou	o		?		
27	ou	o	o	ou	o		oa	+	
28	ou	?	o	ou	o		o		o
29	ou	o	o	ou	o		?		o
30	ou	o	o	e	o		?		o
31	ou	o	o	e	o		?		
32	ou	o	o	e	o		?		o
33	ou	?	o	e	o		?		
34	ou	o	o	ou	o		?		o
35	ou	o	o	ou	o		?		
36	ou	o	o	ou	o		?		
37	ou	o	o	ou	o		?		
38	ou	o	o	ou	o		?		
39	ou	o	o	ou	o		?		
40	ou	o	o	ou	o		?		
41	ou	o	o	ou	o		?		
42	ou	o	o	ou	o		?		o
43	ou	oa	o	e	o		?		
44	ou	oa	o	e	o		?		
45	ou	oa	o	e	o		?		
46	ou	oa	o	e	o		?		
47	ou	o		ou	o		?		
48	ou	o	o	ou	o		?		o
49	ou	o	o	ou	o		?		
50	ou	o	o	ou	o		?		
51	ou	o	?	ou	o		no		
52	ou	o	o	ou	o		no		

Usatge	Ficker	Broçà	Besta	Valls	Abadal*	Mor	Bonmassie	Bastardas	Udina F.A.
53	ou	o	o	ou	o		no	+	
54	ou	o	o	ou	o		no	+	
55	ou	o	o	ou	o		no		
56	ou	no	?	ou	o		no		o
57	ou	o	o	ou	o		?		
58	ou	o	no	o	o		?		
59	ou	o	no	o	o		?		
60	o	oa tr	tr	oc	o				
61	o	tr	no tr	tr				+	o
62	o	t	no	oc					o?
63	o	t	no		no		no		o?
64	o	?	no	oc	no				
65	o	t	t no	oc	no				
66	o	t	no	oc	no				
67	o	o	no	oc					
68	o	o	no	oc	?				
69	oa	oa	no	oa	no				
70	o	o	no	o					
71	o	oa	no	tr	?	tr			
72	o	t	no	oc	?				o
73	o	t	no	oc	?				o
74	o	no	no	oc	?			+	
75	o	no	no		?			+	
76	o	oa	no	o					
77	ep o	ep	lt no	ep o		lt no			
78	ep o	ep	lt no	ep o		lt no			
79	o	oa	no	e					
80	o	oa	no	oc	no				
81 (1)	o	oa	no	no	no			+	
81 (2)	o	oa	no	o	no			+	
82	no	no	no	no				no	
83	o	t o	t no	t		tr			
84	o	oa	no	o					
85	ou	oa	no	f		f			
86	lr o	re o	no	f		f			
87 (1)	lr	re	no	lr		f			
87 (2)	ep	re	no	ep		f			
88	re o	re	no	re		re			
89	re o	re	no	re		re			
90	re o	re	no	re					
91	o	tr	t no	tr o	?				o?
92	o	oa	t no	tr o	?				
93	o	o	t no	oc	?				

Usatge	Ficker	Brocà	Besta	Valls	Abadal*	Mor	Bonnassie	Bastardas	Udina F.A.
94	o	o	no	oc	?				
95	o	o	no	oc	?				
96	o	tr	tr no	tr		tr		no	o?
97	o	tr	tr no	tr		tr			
98	o	tr	tr no	ou					
99	o	tr	tr no	ou					
100	o	o	no	o					
101	o	o		o					
102	o	oa		o					
103	o	o		o					
104	o	o		o					
105	ep o	ep	no	ep		lt			
106	o	o		ou				no	
107	o	o		ou					
108	ep	re							
109	o	o		o					
110	o	o		o					
111	o	o		o					
112	o	oa		o					
113	o	o		no					
114	o	o							
115	o	o	no	ou					
116	o	?		ou				no	o
117	o	o		ou					
118	o	o		ou					
119	ou	o		no				no	
120	o	o							
121	o	o	t	o					
122	o	t	t	ou					
123	o	no	t	tr		tr		no	o
124	o	oa	no	tr no		tr			
125	o	oa	no	o					
126	o	oa		o					
127	o	o	tr	o					
128	o	oa	tr no	o					
129	o	oa	no	o					
130	o	tr	tr no	tr		tr			
131	o	tr	tr no	tr		tr			
132	o	tr	no	tr		tr			
133	o	tr		tr		tr			
134	ep	ep		o					
135	o	o		o					
136	o	o	ou						
137	o	oa	no	o					
138	o	o	o	o					

*Hem afegit al quadre presentat en el Col·loqui la posició defensada per ABADAL, en la conferència citada, sobre els Usatges originaris.

DEBAT

P. Bonnassie:

D'entrada voldria fer una precisió: no he escrit mai que el nucli primitiu dels Usatges constés de cent articles; fou una errada d'impremta de la revista *L'Avenç*, que va publicar «cent» enlloc de «set». Dit això, començaré subratllant alguns punts sobre els quals estic totalment d'acord amb els professors Frederic i Antoni Udina.

L'ús del terme *princeps* és molt freqüent en la titulació comtal des de Ramon Borrell. Per tant, retrobar-lo en els Usatges no significa pas de cap manera que els articles corresponents siguin posteriors a Ramon Berenguer I, sinó que poden correspondre perfectament al seu comtat.

També cal reconèixer la necessitat imperiosa que tenien Ramon Berenguer I i Almodis de formular unes noves regles de dret durant els anys 1060. Era absolutament indispensable, perquè la legislació vigent es trobava en desacord total amb la nova societat que acabava de néixer i els tribunals no podien funcionar més en aquelles condicions.

D'altra banda, és evident que hi havia una bona tradició jurídica, sobretot a Barcelona —tal com ha demostrat Anscari M. Mundó—, amb jutges molt competents en dret visigòtic i, per consegüent, capaços de portar a terme la reforma. Penso en particular amb el jutge Guillem March, que sens dubte és el fill de Ponç Bonfill March.

Els punts de desacord o que només acceptaria amb reserves són precisament aquells que els mateixos professors Udina han abordat amb més precaucions. Primer els articles relatius a les disposicions de les assemblees de pau i treva: 61, 62, 63, 91, 96, 133, 173, 174..., n'hi ha molts. Segurament són textos del segle XI, en efecte, però el problema és saber a quina època s'insereixen en el cos dels Usatges. A parer meu, degué fer-se en dates molt variables, atesa la seva extrema dispersió al llarg del llibre.

Passem als articles que es refereixen a la *solidantia* (homenatge sòlid i fidelitat sòlida), al servei d'host i cavalcada i a l'obligació de retre la *potestas* dels castells. Són articles de dret feudal pur que fan referència a institucions i conceptes nascuts a mitjans del segle XI, hi estic d'acord, però es varen mantenir igualment a continuació. Per aquest motiu també és molt difícil de dir si foren integrats a la primera redacció dels Usatges o bé s'hi varen afegir més tard. Avui per avui, encara és un problema insoluble.

Per últim, crec que cal ésser molt prudent amb els esments documentals dels *usaticos*, perquè aquest mot podia tenir molts sentits. Em fa l'efecte, per exemple, que s'ha citat un text on l'expressió *bonos usaticos* s'oposa a *malos usaticos*, i, en conseqüència, no es refereix pas pròpiament als Usatges. Hom parla només de bons costums contraposant-los als mals costums que els senyors comencen d'imposar. També em sembla que a l'acta de Ramon Berenguer III de l'any 1113, relativa al mercat de Barcelona, el mot *usaticos* pot designar els drets sobre els mercats. Si més no, és un dels sentits possibles.

En definitiva, entre els articles que es proposa d'afegir a la redacció inicial dels Usatges, personalment retindria amb facilitat l'article 56, tot i que compor-

ta el mot *burgenses*. Aleshores cal admetre automàticament l'article 10, tenint en compte a més que és consecutiu a d'altres articles admesos generalment, i el 61, on es parla d'unces d'or. Encara hi afegiria el 116, perquè és qüestió d'una frontera al Francoali, i potser —amb reserves, sens dubte— l'article 123, sobre les relacions amb els sarraïns, que es pot situar bé en el context de la guerra feta per Ramon Berenguer I contra Mir Geribert si hom sap que aquest el va traïr i aconsellà als sarraïns de no pagar-li més les *parias*. En canvi, hi ha un problema més difícil amb els articles 14 a 19, acceptats per vosaltres mateixos, mentre que jo els havia descartat. Aquests articles no em semblen pas contemporanis dels precedents, atribuïbles a Ramon Berenguer I, perquè les tarifes de composició es contradueixen. Durant molt de temps he pensat que eren posteriors, però ara —pensant-hi bé— els considero anteriors. Crec que es tracta de simples complements o gloses de la llei visigòtica, atès que presenten un caràcter molt arcaic: estipulen tarifes de composició pels cops i ferides que no detalla la llei visigòtica, expressant-les en sous i no pas en mancusos; a més, les tarifes són idèntiques per a tots els homes, mentre que els Usatges preveïen diferents indemnitzacions segons les categories feudals. Dels articles 15 i 16 no n'estic gaire segur, però em pregunto si el segon paràgraf del 13 (on s'anuncia la continuació), el 14, 17, 18 i 19 no són anteriors a la primera promulgació dels Usatges de Ramon Berenguer I. Podrien ésser de la primera meitat del segle XI, obra de Ponç Bonfill March, la qual cosa explicaria que se l'hagi afegit entre els autors dels Usatges. És una de les hipòtesis que formulo. En tot cas, es tracta d'un grup d'articles totalment arcaics i particulars.

F. Udina:

¿Creieu, potser, professor Bonnassie, que abans de la primera redacció de Ramon Berenguer el Vell n'hi hagué una altra de petita?

P. Bonnassie:

No pas exactament això. Més aviat em sembla que els jutges —diguem a la primera meitat del segle XI— podien tenir dificultats en el moment de resoldre certs afers, perquè no disposaven de tarifes de composició particulars per a tots els tipus d'agressions i ferides. Aleshores potser establiren una mena de memoràndum per ells mateixos, amb les tarifes corresponents: per una cama trencada, tants sous; per una bofetada, tants sous, etc., i quan Ramon Berenguer I promulgà els primers Usatges els jutges de la cort hi varen fer integrar aquesta espècie de memoràndum.

A.M. Mundó:

És interessant de notar que si es va fer, com suposo, la traducció catalana del primer grup d'Usatges cap a l'any 1140 —i això abona les hipòtesis dels Drs. Frederic i Antoni Udina—, ja n'hi havia un bon nucli procedent de diverses persones i moments anteriors.

També m'ha interessat especialment la remarca del Dr. Bonnassie relativa als jutges, que degueren tenir un paper importatíssim en la creació del dret feudal català des de la primera meitat del segle XI, i sobretot a la segona. Aleshores és quan apareixen aquells grups d'Usatges que cap al 1140 ja estaven en disposició d'ésser traduïts, justament amb un epítom del *Liber Iudiciorum*. Com és lògic, la traducció es devia fer per a utilitzar-la en els judicis, perquè la majoria de la gent ja només entenia el català.

Quant a la paraula «*usatges*», almenys al segle XII ja és ben clar que a vegades s'utilitza en sentit modern, perquè la jurisprudència fa la distinció entre *legaliter* i *usialiter*, referint-se a les lleis godes del *Liber Iudiciorum* o als Usatges que s'anaven creant, respectivament.

En relació als *burgenses*, és claríssim que el mot pot aparèixer en Usatges del segle XI per a designar la gent del *burgo civitatis Barchinonae*, és a dir, als que viuen fora de la ciutat, al burg. En aquest cas, *burgenses* no té pas el sentit modern de «ciutadans». I, en fi, sobre la qüestió de les composicions i tarifes, crec que l'epítom del *Liber Iudiciorum* confirma la hipòtesi del professor Bonassie. Tot plegat és molt arcaic, certament.

J.M.º Salrach:

Els Drs. Udina avalen l'ús primerenc del terme *princeps* amb una sèrie de documents de Borrell II de Barcelona. Les proves són claríssimes, però potser també caldria tenir en compte que en el segle X el bisbe de Girona, Miró Bonfill, utilitza igualment aquesta terminologia quan es refereix als seus germans de la casa de Cerdanya. Per exemple, em penso recordar l'acta de consagració de Cui-xà del 974, en la qual s'apliquen els títols de comte i de príncep a Sunifred de Cerdanya. L'acta de Ripoll del 977 ja no la tinc tan present, però em sembla que els comtes assistents també s'intitulen prínceps, sense fer distinció entre els de Barcelona, Besalú, Cerdanya i altres. Això em fa pensar —d'acord amb Abadal— que el títol de príncip encara no tenia un significat político-institucional, sinó un profund sentit ideològic; és a dir, potser es tractava de subratllar l'autoritat i la independència d'aquella família de comtes.

F. Udina:

En realitat, el que Abadal reconeix per al segle X és un principi d'ideologia.

A.M. Mundó:

A l'acta de fundació de Santa Cecília de Montserrat, de l'any 951, es llegeix: «*a principibus nostris regionis...*», i immediatament cita un precepte reial franc, una butlla papal i els privilegis del comte de Barcelona. Semblaria, doncs, que en aquell moment la significació de «príncep» encara era més vaga, perquè s'anomena així a tots els que governaven d'una manera o altra el país.